

Lényünk legmélyére

Érthető, hogy az ókoriak miért látták a félelemben az istenek büntetését, s a görögök miért tekintették istennek Deimoszt (rettegés) és Phoboszt (félelem), s igyekeztek megnyerni jóindulatukat háború idején. A spártaiak – katonanemzet – egy kis épületet emeltek Phobosznak, annak az istenségnek, akinek Nagy Sándor ünnepi áldozatot ajánl az arbélai csata előtt. A homéroszi Deimosz és Phobosz istenségek római megfelelői Pallor és Pavor, akiknek Tullus Hostilius két szentély felállítását határozta el, midőn azt látta, hogy seregei szétszóródnak az albaiak előtt. Ami Pánt, eredetileg Arkádia nemzeti istenét illeti, aki sötétedéskor rettegést keltett a nyájak és pásztoraik között, az 5. századtól a görögök egyfajta nemzeti védelmezője lett. Az athéniai neki tulajdonították a perzsákra mért vereséget Marathónnál, s szentélyt nyitottak neki az Akropoliszon, rituális áldozatokkal és fáklyafutásokkal ünnepelve meg minden évben. Pán fülsértő hangja hintette el a zűrzavart Xerxész flottájában Szalamisznál, s az állította meg később a gallok előrenyomulását Delphoi felé. Ily módon az ókoriak a félelemben egy az embernél erősebb hatalmat láttak, amely mindazonáltal megfelelő felajánlásokkal kiengesztelhető, s rettegést keltő cselekvése az ellenség felé fordítható. Az ókoriak megértették – s bizonyos mértékig el is ismerték – azt a lényegi szerepet, amit a félelem az egyének és a közösségek életében játszik.

A történelemnek mindenesetre nem kell hosszasan kutatnia, hogy a félelem jelenlétét felismerje a csoportok viselkedésében. A primitívnek nevezett népektől a jelenkori társadalmakig lépten-nyomon

A tematikus számhoz készült válogatás Jean Delumeau *A félelem nyugaton* című 1978-as művének részleteit tartalmazza. A szögletes zárójelben megadott számok a következő kiadás oldalaira utalnak: Jean Delumeau: *La peur en occident (XIVe–XVIIIe siècles): Une cité assiégée*. Paris, Fayard, 1978.

felbukkan a mindennapi lét legkülönbözőbb területein. Ennek bizonyítékai például azok a gyakran félelmetes maszkok, amelyeket a történelem során számos nép használt istentiszteletein. „Álarc és félelem – írja R. Caillois –, álarc és rettegés állandóan együtt jelenik meg, és szétválaszthatatlan párt alkot... [az ember] e második arc mögé rejtette extázisait, örületét, s különösen azt a vonást, amely közös benne mindazzal, ami él, és élni akar: a félelmet. Hiszen a maszk egyszerre árulja el a félelmet, egyszerre védelem a félelemmel szemben s ébreszt félelmet.” [11]

*

Európában a modern kor kezdetén a félelem – leplezett vagy nyilvánvaló módon – mindenütt jelen van. Így van ez minden olyan civilizáció esetén, amely technikailag nem elég jól felszerelt ahhoz, hogy választ adjon egy fenyegető környezet sokféle támadására. Ám a régi világegyetemben létezik egy olyan tér, ahol a történész biztos lehet benne, hogy minden hamis látszat nélkül találkozhat vele. Ez a tér a tenger. Egyesek, a nagyon merészek – a reneszánsz felfedezők és utánpótlói – számára a tenger kihívást jelentett. Ám a legtöbb ember hosszú időn át idegenkedett tőle, s számukra a félelem *par excellence* helyét jelentette. Az ókortól a 19. századig, a Brit-szigetektől Oroszorszáig megszámlálhatatlan közmondás tanácsolja, hogy az ember ne tegye kockára az életét a tengeren. A latinok azt mondták: „Dicsérd a tengert, de tartózkodj a parton.” Egy orosz mondás így szól: „Dicsérd a tengert, de maradj a kályha mellett.” Erasmus pedig e szavakat adja a *Naufragium* című beszélgetés egyik szereplőjének szájába: „Micsoda örültség magunkat a tengerre bízni.” Még a tengerparton fekvő Hollandiában is népszerű volt a szentencia: „Jobb egy öreg kocsiban a földön, mint egy új hajón a tengeren.” Egy lényegileg szárazföldi civilizáció védekező reflexe ez, amelyet csak megerősített azok tapasztalata, akik mindenek ellenére távol merészkedtek a partoktól. Sancho Panza megfogalmazása – „Ha meg akarsz tanulni imádkozni, irány a tenger” – Európa egyik sarkától a másikig számos, olykor humorral fűszerezett változatban ismert, mint például Dániában, ahol így pontosították: „Aki nem tud imádkozni, menjen a tengerre, aki nem tud aludni, menjen a templomba.”

A víz mérhetetlen tömege megszámlálhatatlan bajt hozott: a fekete pestist, természetesen, de a normann és szaracén betöréseket, később pedig a berber rablótámadásokat is. Legendák – mint Ys városának története, vagy Wenduine elmerült orgonája, amelyet időnként még hallani, amint a *Dies irae*t játssza – hosszú időn át idézték fel a víz dühöngő térfoglalásait. A tengert, ezt az ellenséges elemet, embertelen sziklák vagy egészségtelen mocsarak szegélyezik, s olyan szelet zúdít a partvidékre, amely lehetetlenné teszi a földművelést. Ám ugyanilyen veszedelmes akkor is, amikor mozdulatlanul fekszik, s egyetlen szellő sem borzolja. Egy nyugodt tenger, amely „sűrű, mint egy mocsár”, a halált jelentheti a nyílt vízen rekedt

tengerészeknek, az „ádáz éhség” és az „égető szomjúság” áldozatainak. Az óceán sokáig kényszerítette szerénységre az embert, aki kicsinek és törekenynek érezte magát előtte és rajta: ezért lehetett a tengeri népeket a hegyek és sivatagok lakóihoz hasonlítani. A habok ugyanis egészen a legutóbbi időkhöz félelmet ébresztettek mindenkiben, különösen a rurális népességben – ők akkor is igyekeztek elfordítani a tekintetüket, amikor véletlenül a közelébe kerültek. Az 1920–1922-es görög–török háború után a Kis-Ázsiából elűzött parasztok a Szunion-félszigeten találtak új hazát. Házaikat úgy építették fel, hogy ablaktalan fal állt a tenger felé eső oldalon. A szél miatt? Bizonyára. S bizonyára még inkább azért, hogy ne lássák egész álló nap a hullámok fenyegetését. [31–32]

*

A 16. században nem volt könnyű éjszaka bejutni Augsburgba. Montaigne, aki 1580-ban látogatja meg a várost, elcsodálkozik az „álkapu” előtt, amely két órnek köszönhetően megszüri azokat az utazókat, akik napnyugta után érkeznek. Az utasok először egy vaskapuba ütköznek, melyet az első őr, akinek a szobája több mint száz lábnyra esik innen, erkélyéről nyit ki egy fémlánc segítségével, amely „igen hosszú úton és nagy kerülővel” megnyitja az egyik szárnyat, ami ugyancsak vasból van. Miután ezen az akadályon túljutottak, a kapu gyorsan visszacsukódik. A látogató ezután egy fedett hídon halad keresztül az egyik várak felett, majd egy kis térségre érkezik, itt megnevezi magát, és megjelöli a lakhelyét, ahol meg akar szállni Augsburgban. Ekkor az őr kongatással jelez egy társának, aki működésbe hoz egy szerkezetet, amely a szobája közelében a karzaton van elhelyezve. A szerkezet először is egy sorompót nyit ki – vasból van ez is –, majd egy hatalmas keréken keresztül működésbe hozza a felvonóhidat „anélkül, hogy mindegyik mozgásból bármit is észre lehetne venni, mert a fal s a kapuk belsejében van elvezetve, majd nagy csengés-bongással az egész hirtelen visszazáródik”. A felvonóhídon túl egy óriási kapu nyílik, amely „roppant vastag, fából készült, s nagy vaspántok erősítik meg”. Az idegen ezen keresztül egy terembe jut, ahol bezárva találja magát, egyedül, világosság nélkül. Ám egy másik, ehhez hasonló kapu egy második terembe engedi, ahol „immár világosság van”, s ahol egy láncon függő bronzedényt talál. Ebbe teszi a bebocsátatás díját. A második kapus felhúzza a láncot, fogja az edényt, és megszámlolja a látogató által elhelyezett összeget. Ha nem felel meg az előre megállapított díjszabásnak, hagyja, hogy ott „ázzon másnapig”. Ha azonban meg van elégedve, „ugyanezen a módon kinyit számára még egy vastag, s a többihez hasonló kaput, amely gyorsan összezárul, amint belépett a városba.” [...] Elővigyázatossági intézkedések, amelyek egyedülálló módon tanúskodnak a kiszolgáltatottság légköréről. Négy egymást követő kapu, egy árok felett vezető híd, egy felvonóhíd és egy vassorompó sem tűnt túlzásnak ahhoz, hogy minden meglepetéstől megvédjen egy hatvan ezres várost,

amely ebben az időszakban Németország legnagyobb és leggazdagabb városa. Egy olyan vidéken, amely ki van téve a vallási vitáknak, miközben a birodalom határain a török kóborol, minden gyanús, ami idegen, különösen éjjel. S ugyanakkor az ember nem bízik a „közösségben” sem, amelynek az „érzelmei” kiszámíthatatlanok és veszedelmesek. [1–2]

Szimbolikus értékük van azoknak a tudós szerkezeteknek, amelyek hajdan Augsburg lakóit védték. Mert nemcsak az egyénként tekintett individuumok, hanem a kollektívumok és maguk a civilizációk is részesei egy a félelemmel folytatott szakadatlan dialógusnak. S mégis, a történetírás egészen a mai napig alig tanulmányozta a múltat ebből a szempontból, dacára G. Lefebvre szórványos – ám mily megvilágító erejű! – példáinak, s azoknak az óhajoknak, amelyeknek ő, majd nyomában L. Febvre adott hangot. [1–2]

*

Honnan ez a hosszú hallgatás a félelemről a történelemben? Kétségtelenül az a széles körben elterjedt szellemi zűrzavar áll a háttérben, amely nem tesz különbséget a félelem és a gyávaság, a bátorság és a vakmerőség között. Egy valóságos képmutatás révén mind az írott diskurzus, mind pedig a beszélt nyelv – hiszen az első befolyást gyakorolt a másodikra – hosszú ideig hajlamos volt lármásan heroikus magatartás hamis látszatával kendőzni azokat a természetes reakciókat, amelyek egy veszély tudatosodását kísérik. „A félelem szó annyi szégyennel van megterhelve, írja G. Delpierre, hogy véka alá rejtjük. Lényünk legmélyére temetjük a félelmet, amely zsigereinkben érint minket.” [3]

*

Korunkat akár nagyobb érzékenység jellemzi a félelemmel szemben, akár nem, a félelem az emberi tapasztalat egyik alapvető összetevője mindazon erőfeszítések dacára, amelyek a legyőzésére irányulnak. „Nincs ember, aki ne lenne kitéve a félelemnek – írja egy katona szerző –, és senki sem dicsekedhet azzal, hogy nincsen rá hatással.” Egy magashegyi vezető, akinek felteszik a kérdést, volt-e olyan helyzetben, amikor félelmet érzett, így válaszol: „Mindig félünk a vihartól, s amikor meghalljuk zúgását a sziklák felett, az ember haja szála égne mered a sapka alatt.” Jakov Lind könyvének címe, *A félelem a gyökerem*, nem csak annak a bécsi zsidó kisgyerekeknek az esetére érvényes, aki felfedezi az antiszemitizmust. Hiszen „a félelem az emberrel együtt születik életünk homályba vesző mélységében.” „Bennünk van... s egész létezésünkön végigkísér.” Marc Oraison, aki Vercors különös meghatározását idézi az emberi természetről – az emberek talizmánt viselnek, az állatok nem –, arra a következtetésre jut, hogy az ember *par excellence* „az a létező, aki fél”. Ugyanebben az értelemben írja Sartre: „Mindenki fél. Mindenki. Aki nem fél, az nem normális, ennek semmi köze a bátorsághoz.” A

biztonság tehát fundamentális szükségletünk, ez az emberi affektivitás és az emberi erkölcsök alapja. A biztonság hiánya a halál, a biztonság pedig az élet szimbóluma. Az útitárs, az őrangyal, a barát, a jótevő mindig az, ami biztonságot sugároz. Freud hibát követett el, amikor „a szorongás és a hozzá tartozó patogén megjelenési formák analízisét nem vitte tovább addig a pontig, ahol azok gyökereiket a fennmaradásba mélyeszti, amelyet előre látott halálunk fenyeget”. Az állat nem anticipálja a saját halálát. Az ember ezzel szemben tudja – s hozzá igen korán –, hogy meg fog halni. Egyedül „ő ismeri tehát a világban a félelmet ilyen szorongató és kitartó mértékben”. Sőt, jegyzi meg R. Caillois, az állatfajok félelme egységes, önazonos és változatlan: az, hogy zsákmányul esnek. „Míg az emberi félelem, képzeletünk gyermeke, nem egy, hanem sokféle, nem rögzült, hanem szakadatlan változásban van.” – Ezért kell megírni a történetét. [9]

(Schmal Dániel fordítása)